

Prof. dr. M.A.D. Plattel

Maakt de informatiemaatschappij een zorgzame samenleving mogelijk?

Na de Tweede Wereldoorlog is ten gevolge van de economische expansie en de welvaartsgroei de verzorgingsstaat tot stand gekomen. De economische crisis en de financiële onbetaalbaarheid van de sociale voorzieningen vormen vooral de aanleiding, dat het bestaande verzorgingssysteem ter discussie gesteld wordt. Let wel, de financiële haalbaarheid vormt slechts de aanleiding, want de klachten komen vooral uit de psychische en sociale hoek. De uitgedijde overheidszorg zou in plaats van mondige burgers afhankelijke cliënten creëren.

De psychisch-sociale bezwaren, die in de jaren zeventig tegen de verzorgingsstaat beginnen op te komen, worden eigenlijk reeds in de jaren zestig geuit door de toenmalige maatschappijkritische bewegingen, wanneer de financiering nog geen enkel probleem vormt. Als Schuyt verklaart, dat de verzorgingsstaat lijkt op een weeshuis, waar je goed verzorgd wordt maar niet voldoende aandacht krijgt, dan blijkt dezelfde klacht op bijna identieke wijze in de maatschappijkritiek van de jaren zestig uitgesproken te worden. De welvaartsmaatschappij van die dagen wordt vergeleken met een gouden kooi. Als je er eenmaal in bent, aldus de critici, bezwijk je voor haar verlokkingen. Je vliegt niet meer weg, ook al worden de

deurtjes van de kooi wagenwijd opengezet. Je wordt goed gevoederd en verzorgd, maar je vrijheid ben je kwijt en je spontaniteit wordt getemd.

Deze maatschappijkritiek logenstrafte de stelling, dat de psychische en sociale klachten tegen de verzorgingsstaat louter een soort dekmantel zijn om allerlei gewone, ordinaire bezuinigingsoperaties te rechtvaardigen. Het probleem ligt inderdaad dieper. Dit neemt niet weg, dat men de zaak ook weer niet moet omkeren. Allerlei overheidsuitgaven nu gaan beknotten met een beroep op de druk, die er van een teveel aan overheidstaken uitgaat, is ook een vorm van verkeerde ideologie. Een opknopbeurt van de Haagse bureaucratie garandeert helemaal nog niet een meer zorgende samenleving.

Het moet niet een soort 'bon ton' worden om de nadelen van de verzorgingsstaat zo breed mogelijk uit te meten. De voordelen wegen altijd nog tegen de nadelen op. Het bestaande stelsel van sociale zekerheid heeft bijgedragen tot vermindering van sociale ongelijkheid, tot bestrijding van bestaansonzekerheid, tot weg-

Prof. dr. M.G. Plattel (1921) is emeritus-hoogleraar sociale ethiek aan de economische faculteit van de Katholieke Universiteit Brabant, en buitengewoon hoogleraar aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda.

neming van ziekterisico's en nadelen van bedrijfsongevallen. Wel bestaat maatschappelijke vooruitgang nu eenmaal in verbetering van de negatieve kanten van het bestaande systeem.

'Georganiseerde solidariteit'

De problemen van de verzorgingsstaat worden pas inzichtelijk binnen de culturele context van de industriële samenleving. Het industriële rationaliseringsproces heeft ertoe geleid, dat het menselijk leven zich voortaan is gaan voltrekken in afhankelijkheid van systemen en organisaties. De technische efficiency richtte zich eerst op de ontwikkeling van de produktiemiddelen, daarna op de organisatie van de produktieverhoudingen en tenslotte op de regulering van de maatschappelijke verhoudingen. De ontwikkeling van de produktiemiddelen, waarbij werktuigen worden uitgebouwd tot machines, doet de huisindustrie verdwijnen en er ontstaan fabrieken. Vervolgens eist de kostbaarheid van het productieapparaat, dat de produktieverhoudingen op een rationeel-doelmatige manier georganiseerd worden. De organisatietechnieken komen op. Om de groei van het bedrijfsleven verder te bevorderen moet na de Tweede Wereldoorlog het maatschappelijk leven in al zijn facetten 'geïndustrialiseerd' worden. De welvaarts- en verzorgingsstaat vragen dan om efficiënte regulering.

Deze ontwikkelingen hebben ertoe geleid, dat mensen en dingen steeds meer als elementen zijn gaan functioneren binnen geconstrueerde systemen. Zonder een totaal verkeerssysteem kunnen het vliegtuig, de trein en de auto hun functie niet vervullen. Zonder de uitgebreide produktie- en distributiesystemen kunnen de mensen niet meer in hun behoeften voorzien. Het sociale zekerheidssysteem is noodzakelijk om in de moderne samenleving privé in het leven rond te kunnen blijven komen. De Westerse samenleving is niet meer verdedigbaar door zwaar bewapende soldaten maar slechts door ge-

avanceerde wapensystemen. Wanneer dit netwerk van voorzieningen ontregeld zou raken, dan zou het leven binnen korte tijd niet meer mogelijk zijn.

De oude kleine, besloten en organisch met elkaar verweven verbanden en instituties hebben zich door de expansieve techniek vertakt tot grootschalige, alzijdig van elkaar afhankelijke, organisationele netwerken. Dat de overheid in dit netwerk met staal draad is gaan werken is niet zo zeer aan staatscentrisme te wijten, maar valt veeleer omgekeerd toe te schrijven aan het machtsspel van een complex netwerk, dat ook de overheid degradeert tot een positie en functie binnen dit mechanische krachtenspel.

Koloniserende systemen

De maatschappijkritiek stelt reeds in de jaren zestig het repressieve en bureaucratistische karakter van de maatschappelijke systemen, waaronder dat van de staat, aan de kaak. Men begint dan te spreken van structureel geweld, maatschappelijke vervreemding, anomie en repressieve tolerantie. Het protest komt uiteindelijk hierop neer, dat het systeem voorrang gekregen heeft op het zijn van de mensen.

Twee bekende wijsgeren hebben de afgelopen jaren de macht van de maatschappelijke *structuren* in het centrum van de aandacht geplaatst. Zij signaleren, dat er een ondergrondse verschuiving heeft plaatsgevonden van 'belangen' naar 'macht'. Het gaat niet zo zeer om belangen van afzonderlijke groepen of klassen, maar om de veel moeilijker te ontdekken structurele machtspatronen, die niet aan een bepaalde groep of instantie gebonden zijn.

J. Habermas meent in zijn artikel '*Die Krise des Wohlfahrtsstaates*', dat ondanks de utopische verwachtingen van de Verlichting autonomie omgeslagen is in afhankelijkheid, emancipatie in onderdrukking, rationaliteit in onverstand. Hij laat zien, hoe de leefwereld gekoloniseerd en gedisciplineerd wordt door de imperatie-

ve subsystemen van economie en staat. De structurele onderdrukking heeft de vorm van koloniaal geweld aangenomen.

Het feit, dat de mensen in de industriële maatschappij meer cliënten van systemen dan burgers van een samenleving zijn geworden, vindt ook zijn weerklank in de werken van de onlangs overleden wijsgeer M. Foucault. Met zijn machtstheorie tracht deze denker het onderdrukkingsmechanisme van onze tijd te ontcijferen. Het gaat er volgens hem om de macht in de geïndustrialiseerde samenleving 'zonder koningen' te denken. In het verleden heeft men aandacht besteed aan machthebbers zoals aan koningen, pausen, geleerden, auteurs, aan machtige instituten zoals de kerk, het leger, de staat, het onderwijs, de rechtspraak enzovoort. Macht was in die tijd nog iets wat men kon verwerven en verliezen, delegeren en verdelgen.

Maar in onze maatschappijstructuur is macht geen bezit of eigenschap meer. Het probleem is niet meer wat macht is maar hoe zij werkt. Macht wordt niet bezeten maar uitgeoefend en wel in een complex netwerk van ontelbare posities, die onderling onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Macht is verhuisd van gebiedende of verbiedende persoon of institutie naar de strategie van anonieme systemen met hun verordeningen en regels. Het machtsmechanisme in de industriële cultuur is dat van disciplineren en normaliseren. Het is nauw verstrengd met het technisch en mechanisch weten. De moderne wetenschappen zijn normaliserings- en disciplineringsapparaten geworden. Niet zonder reden worden volgens Foucault de sociale en menswetenschappen disciplines genoemd, omdat zij als leveranciers van disciplineringsstechnieken fungeren.

In de opvatting van Foucault is de moderne staat niet meer een soevereine machthebber. Hij wil juist aantonen, dat dit zogenaamde staatscentrisme slechts schijn is en dat hierachter een subtieler netwerk van machtsmechanismen schuilgaat.

Het mechanische wereldbeeld van de industriële maatschappij is geen zorgzame samenleving.

De problemen van de verzorgingsstaat zijn niet alleen oplosbaar door minder staatsinterventie, door minder regulering of meer privatisering. Dergelijke, op zich zinvolle maatregelen hebben alleen kans van slagen, als zij gepaard gaan met dieper liggende veranderingen van het mechanisch wereldbeeld van de industriële maatschappij. Dereguleringen binnen een mechanisch systeem zijn niet goed mogelijk, omdat, als er een radertje anders functioneert, het hele raderwerk dreigt te dereguleren. Men ziet dan ook, dat allerlei pogingen tot deregulering vaak met even zovele reguleringen omgeven moeten worden. Toch wijzen deze nieuwe aanzetten er wel op, dat het mechanisch grondpatroon zelf aan transformatie toe is en om een andere bestuurbaarheid van systemen vraagt.

Informatietijdperk

Onze industriële samenleving verkeert in de overgangsfase naar een post-industriële maatschappij. Er wordt gesproken over 'de derde golf'. Na de vaardigheidstechniek met de daaraan beantwoordende agrarisch-ambachtelijke samenleving en na de energietechniek met de daaraan corresponderende industriële samenleving doet de informatiemaatschappij met haar informatietechnologie haar intrede.

De industriële cultuur stoelt op de infra-

structuur van een mechanische technologie en op de suprastructuur van een mechanische kijk op mens en wereld. De grondcategorieën van dit denken zijn: kracht, beweging, efficiency, standaardisatie, grootschaligheid en uniformiteit. Het efficiency-denken gaat hier uit van een rationele, dat wil zeggen een mechanische arbeidsdeling. De arbeid wordt zoveel mogelijk opgesplitst in eenvoudige, routinematige en cyclische herhaalbare handelingen. De kracht van de machine ligt in de snelle routinematige herhaling van dezelfde handelingen en in de levering van gestandaardiseerde massaproducten.

De bureaucratie is daarbij de organisatievorm, die past bij de machineachtige verdeling van functies. De taken, die zoveel mogelijk aan de basis opgesplitst zijn, moeten door een strakke hiërarchische leiding van bovenaf en van buitenaf samengesmeed en gestuurd worden. Het bureaucratische bevelsysteem, dat zijn stuurbaarheid zoekt in talrijke gestandaardiseerde voorschriften, staat de industriële maatschappij op het lijf geschreven.

Als de voortekenen niet bedriegen, zal de nieuwe informatietechnologie als infrastructuur en de nieuwe communicatiecultuur als suprastructuur de starheid van standaardisering en bureaucrativering doorbreken. A. Toffler schrijft in zijn boek *'De flexibele organisatie'*: 'De nieuwe technologie drijft ons niet naar een Orwelliaanse wereld van gerobotiseerde, gestandaardiseerde en monotone samenlevingen maar naar de sterkst gedifferentieerde structuren uit onze geschiedenis'. In de publikatie *'Een paradigmatische verandering van het wereldbeeld. Communicatiesystemen versus mechanische systemen'*, hebben wij ook dit standpunt beargumenteerd. Industriële machines standaardiseren, industriële systemen bureaucratiseren, maar computers flexibiliseren en informatieve systemen democratiseren.

De grondcategorieën van het informati-

sche denken zijn: patroon en informatie, processen en flexibiliteit, pluriformiteit en gedifferentieerdheid. De nieuwe organisatiepatronen bezitten een raamwerk-structuur. Zij bestaan uit globale oriënterende richtlijnen, die niet om een uniforme uitvoering maar om een strategisch creatieve vormgeving vragen. Geen gestandaardiseerde, hiërarchische voorschriften maar flexibele, horizontale spelregels.

De solidaire samenleving

Onze samenleving verkeert in een overgangsfase zowel technisch als sociaal-cultureel. Het nieuwe informatische wereldbeeld met een veranderende kijk op mens en omgeving is bezig te penetreren in alle poriën van het sociale weefsel. Het alternatief van verstatelijking of privatisering dient doorbroken te worden. Het gevaar blijft anders aanwezig, dat een terugtrekkende overheid langs een andere weg toch weer het persoonlijk leven komt binnendringen om te controleren, of men privé nog wel of niet meer voor ondersteuning in aanmerking komt. Ook de uitdrukking 'meer of minder staat' blijft erg dubbelzinnig. Het gaat op zich niet over een meer of minder sociale rechtsstaat, maar om een zo'n goed mogelijke sociale rechtsstaat. Dit vraagt echter in onze tijd om een heroriëntering van de verhoudingen tussen staat en maatschappij.

In CDA-kringen worden de nieuwe ontwikkelingen tastend aangeduid met termen als gespreide verantwoordelijkheid, de zorgende samenleving. Men spreekt beeldend over een versterking van het maatschappelijk middenveld. Er wordt in dit perspectief weer gedacht aan het subsidiariteitsbeginsel en aan het principe van soevereiniteit in eigen kring.

Er wordt soms smalend afgegeven op deze termen als zorgzame samenleving. Dit komt, omdat de tegenstanders dan deze termen vanuit een voorbijge context begrijpen. Het is inderdaad niet te verwachten, dat vroegere intermediaire verbanden als familie, buurt, geloofsgemeen-

schap of confessionele organisatie weer het middenveld zullen gaan bezetten. Men koestert dan ten onrechte de verwachting, dat het komende post-industriële informatietijdvak zich met oude, zelfs pre-industriële verbanden laat meubileren. Een dialoog met het verleden komt niet tot stand, als men in termen van continuïteiten denkt. Dit zou hetzelfde zijn, als de toekomst van een gezin te willen voorstellen door alleen maar op de grootouders te letten.

Een crisis bestaat juist hierin, dat het oude het niet meer doet en het nieuwe nog niet geheel tot leven gekomen is. Tastend moet nog de weg gezocht worden. Vooral de contrastervaringen van de situaties die het niet meer doen, vormen daarbij een 'voorwoord' en bieden 'voor-kennis' op de toekomst. Volgens Rosanvallon leert deze tijd ons, dat de idee van: collectieve voorziening = staat = geen handelswaar = gelijkheid, en die van: privé-voorziening = markt = winst = ongelijkheid, in onze dagen niet zonder meer opgaan.

Twee beginselen treden in ons cultuurpatroon naar voren, namelijk emancipatie en individualisering aan de ene kant en concrete solidariteit aan de andere kant. H. Beck meent daarom, dat 'individualistische Liberalismus' en 'kollektivistische Solidarität' moeten uitmonden in een 'partnerschaftliche Solidarität'. Dit is het wezenlijke postulaat van het christelijk maatschappelijk denken. Als de voortekenen niet bedriegen, dan vindt dit ideële erfgoed nieuwe levenskrachten in de ontwikkelingen van de informatiemaatschappij.

Enkele contouren worden zichtbaar. De bureaucratische interactievormen op grond van *feed back-communicatie*. De bureaucratische besturing leidde tot starheid en misverstanden, die niet zozeer voortvloeiden uit onwil als wel uit onkunde. De nieuwe communicatiesystemen zullen

die onkunde verminderen. De organisaties vragen tegenwoordig een eigen sterke bedrijfscultuur, want wil informatie 'betekenis' krijgen, dan moet men zich gezamenlijk herkennen in een gemeenschappelijk gedachtengoed.

De komende maatschappij zal meer gedifferentieerde en pluriforme structuren kennen, die als subsystemen in open communicatie met elkaar staan, waardoor differentiatie en integratie nauwer samengaan. De mensen raken door deze pluriformiteit in verschillende, beperkte verbanden op elkaar aangewezen en hebben elkaars deskundigheden nodig. De bestaande atomistische opsplitsing van taken zal afnemen en de solidariteit zal wegens de noodzakelijke participerende samenwerking nog groter worden.

De overheid zal minder als een organisatorische machine allerlei gestandari-seerde besluiten fabriceren. Haar taak zal liggen in het scheppen van randvoorwaarden, in het uitzetten van een raamwerk en een grondpatroon, die van de sociale partners meer dan vroeger een participerende en daardoor emanciperende inzet vragen. Wordt in de informatiemaatschappij de overheid in die zin pas echt *subsidiar*?

Geraadpleegd literatuur

- H. Beck. Partnerschaftliche Solidarität als Strukturprinzip des zukünftigen Gesellschaft. *Personale Freiheit und pluralistische Gesellschaft*, Wien 1981.
- B. de Clerq. *Macht en principe*. Tiel 1986.
- J. Habermas. 'Die Krise des Wohlfahrtsstaates und die Erschöpfung utopischen Energien'. *Die neue Unübersichtlichkeit*. Frankfurt 1985.
- M. Plattel. *Een paradigmatische verandering van het wereldbeeld. Communicatiesystemen versus mechanische systemen*. Tilburg 1986.
- P. Rosanvallon. *La crise de l'Etat-providence*. Paris 1981.
- C. Schuyt. 'De sociale toekomst van de verzorgingsstaat'. *Beleid en maatschappij*, 1976/77.
- A. Toffler. *De flexibele organisatie*. Utrecht/Antwerpen 1985.

